

הנאה, יטיק את המסקנה, כי חינוכו בבית ספר כלל ללא ספק טיפוח הלשון העברית וכתובתה.

בצעדותו של מארטין בוכר נפוצה ספרות ילדים ונוער שכתבו או חרגמו משכילים יהודים במגמה להקנות לבני הנעורים את המורשה התרבותית היהודית. שאיפותיהם הלאומיות של המשכילים היהודים הניעו אותם לחפש ממושכים בקרב הדור הצעיר? אפשר לשער, שבוכר הצעיר מצא בכות סבו את ספרו הפופולארי של רקנודורף *Gehinnisse der Juden* (מסתרי היהודים), שנדפס בלייפציג בשנת 1857 בחמישה כרכים. המרוחן היהודי הוזמן רקנודורף (Reckendorf) היה הראשון שחרגם את הקוראן מערכית לעברית, והדמות להרכבתו לחכמת המזרח החל להתעמק גם בסיפורים על תולדות עמו. התעניינות זו התפתחה לפעולה ספרותית רבת-היקף, שפירותיה היו הכרכים הנ"ל. רקנודורף עיצב את הסיפורים שהביא בצורה חיה, על-פי דוגמת החיבור הנפוץ של הסופר הצרפתי סי *Les Mystères de Paris* (מסתרי פריז). סי (Eugène Sue) תיאר את חיי העם הפשוט בצרפת במגמה לשקף את רוח העם ועוצמתו; רקנודורף ביקש לחקות את מעשי קודמו, במגמה למשוך את קוראיו אל הסיפורים על העם היהודי ולהקנות להם ידע על עוצמת רוחו של העם ורוח גיבוריו.

ספרו של רקנודורף הלהיב את המשכילים היהודים, ואחד המשוכים שבהם, אברהם לייב שלקוביץ — או בן-אביגדור בנינוי הספרותי — החליט לתת לספר לכוש עברי ולהפיצו בקרב בני הנוער היהודי שהתחנך על ברכי השפה העברית.³ בן-אביגדור ייסד עם כמה שותפים הוצאת ספרים ששמה "אחיאסף" וביקש מן הסופר המשכיל אברהם שלום פרידברג לעבד את ספרו של רקנודורף

2 ראה: U. Olek, "Children's Literature", *Encyclopaedia Judaica*, V. Jerusalem, 1974, pp. 431-434. ד"ר נחמך על כך ראה: א. אופק, ספרות הילדים העברית — ההתחלה, תל-אביב תשל"ט.

3 נסיון קודם לזרזם את ספרו של רקנודורף חוברת-תוכנית ראה: אברהם בן שמואל הכהן קמלין, מסתרי היהודים, וארשת 1863; הוצאת שנייה: וארשת 1865. תוכניתו של קמלין לא נכר לשום דבר, ושתי הדפסותיה הראשונות הן גם האחרונות. על בן-אביגדור ראה: G. Elkoshi, "Shalkovich Abraham Leib", *Encyclopaedia Judaica*, XIV, Jerusalem, 1974, pp. 1268-1269. בן-אביגדור היה מחמסם של "ספרי אגודה", שבית החינוך להפקת בצורה עממית סיפורים יהודיים ריאליסטיים, אשר מחישו את חיי היהודים, ואכן כותבותיהם מיעדות על כך: מן החיים, ממאות החיים, ובעיקר מחיי החסידיים בפולין. ד"ר נחמך ראה: פי' לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, תל-אביב 1957, כרך ג, חלק שני, עמ' 14-18. על פעולתו של בן-אביגדור ראה גם: אופק, ספרות הילדים (לעיל, הערה 2), עמ' 226 ואילן, ובמיוחד ער עמ' 238. על עיבוד ספרו של רקנודורף ראה שם, עמ' 162-170.

הרקע היהודי לפעולתו של בוכר בעיצוב הסיפור החסידי

מאת

זאב גרייס

עד גיל ארבע-עשרה גדל מארטין בוכר, כדורעי, בבית סבו, חוקר המדרשים המפורסם שלמה בוכר, בלבוב. במאה ה"ט הייתה לבוכ מרכז חשוב של משכילים יהודים, וכך אף היה בשלהי המאה, עת חיזבה מארטין בוכר. בבית סבו מצא מארטין הצעיר את מיטב ספרות המשכילים בעברית, לפי דבריו לעקובא ארנסט סימון¹ למד בבית סבו לימודי-יסוד יהודיים ועבריים מפי מורים פרטיים. כל המעיין באסופת מכתביו העבריים של בוכר, במאמרים שכתב בעברית מלבכתוליה וברשימותיו באיסוף המעשיות החסידיות ותורשם מסוגנו ומפתחו

1 שימון ז' היא נוסח עברי מורחב של המבוא שכתבתי למהדורת הגרמנית החדשה של ספרו של Z. Gries, "Der jüdische Hintergrund: Rache: שתופיע בקרוב. ראה: *Die Geschichte des Rabbi Nachman, Heideberg* 1989 für Bubers Vorgehen bei seiner Gestaltung der klassischen Erzählungen".

1 ראה: ע"א סימון, "מרטין בוכר והיהדות הגרמנית", בתוך: יעריים, צמחים, נתיבים — הגותו של מרדכי פי' בוכר, תל-אביב 1985, עמ' 9. מר רפאל בוכר, בנו של מארטין בוכר, סיפר לי בשיחה בעל-פה, כי שמע מאביו, שלמד צרפתית ביד שאר הילמודים בבית שלמה בוכר, וכי הצליח כל-כך עד שסבו ביקש ממנו לסייע לו כהנדומים מצרפת. התעניינותו העיקרית של שלמה בוכר היחה בספרות המדרשית, ומתור אותו לשער, כי מארטין הצעיר עזר לסבו לחגום מכתבים ונאמרים מפיי עטם של גדולי חוקרי התלמוד והמדרש. אגב, כדי לחגום בצורה נאמנה היה עליו לשלוח גם כללן העברית הרבנית שגממה ציטטו חוקרים אלה. ראה גם: מ"מ בוכר, עוללות, רישולים תשכ"ח, עמ' יא. על הרקע היהודי של בוכר ועל משפחתו ראה גם: מ"ח"א בלך, "מרטין בוכר ואבותיו", הדואר, מר (תשכ"ח) — תשכ"ט, גליון לז, עמ' 629-632. אזי מודה לי' ברטל על שהפנה את תשומת-לבי למאמר זה. י"מ גוטמן היטיב לתאר את עמידותו של בוכר בשני העולמות: העולם המסורתי של מנחת ארזפה, שבו החזקן בעצירתו, והעולם של מערב אירופה, שבו השכיל, למד חיי כבנותו. ראה רשימת-הביקורת של גוטמן על ספרו של בוכר *Die Frage an den Einzelnen*. בתוך: ספר הזכרון ל"א בלוי, בודאפטס 1938, עמ' 79-78.

העם אל כמת הספרות עד שתגום את ספרו של סי לעברית בשם מסתרי פריז.⁶ ראוי לציין, כי למן שלהי שנות החמישים של המאה ה־19 ועד סוף המאה הופיעו שש מהדורות של חרומוני; שולמן שקל להסביר בפרוטרוט את מטרותו של החנוגם העברי כאחת מהקדמותיו לכרכי הספר, אך בסופו של דבר פרסם את הדברים בקובץ שהוציא ושמו חבצלת השרון, שם הסביר, שכל כוונתו החיית השפה העברית,⁷ איננו יודעים אם בוכר הצעיר מצא את מסתרי פריז בבית סבו, שהיה תלמיד-חכם ומשכיל, אולי נרמז מן הספר, שנתקבל, כיועג, בדברי-ביקורת מצד משה שטיינשניידר,⁸ אף שקמו לו גם מגוינים כמו יהודה לייב גורדון,⁹ גם ייתכן, שמאוסטין בוכר אף אחד הפירות האחרים שהגיבה התלהבתו של שולמן להחיית השפה: חרוגום האגדות וסיפורי המעשיות על חכמי ארץ-ישראל¹⁰ שאסף לודוויג אוגוסט פראנקל¹¹ ביומן מסעו למזרח.

6 ראה: שיל ציסרון, יוצרי הספרות העברית החדשה, תולדותיהם, יצירותיהם, סגנונם וערך פעולתם, וילנה (תש"ד), א, עמ' 143–166, וכמויחד עמ' 153–157. שולמן נמנע בעבודתו בדי הכת "מפצי השכלה" בישראל, שיזמה ועודדה עבודת-חרומוני בכות לעברית, מלאכתה של חברה זו של משכילי רוסיה, שפעלו בשנות השישים והשבעים של המאה ה־19. תוארה בספרו של בוכר ז' של משכילי רוסיה, שפעלו בשנות השישים של העניין ראה: ב"צ דינור, "החרומוני בספרות העברית החדשה ובענייניו", בתענית, 4 (אדר תש"ג), עמ' 52–55. בעמ' 53 מדבר דינור באריכות גם על עבודתו הספרותית בכת-התנועה של בן-אביגדור שדננה ליעל. ראוי לשים לב לחיבור הרוגי שמתאר דתור את חוסם הענייני של המשכילים להפצת העברית וספרות עברית זאת שהתלטה הלשון והספרות הרוסית על המשכילים היהודים ברוסיה בשלהי המאה ה־19 ובראשת המאה ה־20: שם, עמ' 54–55.

7 ראה: ק' שולמאן, חבצלת השרון, וילנה 1861, עמ' 6–17. בתקופה הזו רבו הוריונים על האפשרות להשתמש בעברית ועל הדרך לכך. הדרך שבמחמת הביקורת על המפעלים מהחיית השפה של העברית היה המבקש הספרותי אברהם אורי קונר, שהוציא שני קונטרסים: חקר דבר, וארשה חר"ז (1866), ותגובה על הביקורת שנמתחה עליו; צרור פרחים, אודישת הרכיח (1868). לעניין המחלוקת על השפה חשוב במיוחד מאמר "השקפה קטנה", שפרסם לראשונה בכתב-העת המילני, וראה עתה: כל כתבי אברהם אורי קונר, תל-אביב תשי"ז, עמ' 148–152. דין נחת על כל העניין הזה ראה: ע' שוחט, "חוסם של משכילים רוסיה אל הלשון העברית", ספר אברהם אורי שושן, ירושלים תשמ"ה, עמ' 353–430; על שולמן ראה שם עמ' 385–390. שטיינשניידר לא היה מסוגל להשלים עם וולגאריותה של הלשון-הקודש. ראה: אוצר נחמד, ב (1857), עמ' 29.

8 דין נחת בכל העניין הזה ראה: ג' אלקשי, "צור אגרות של קלמן שולמן אל יהודה לייב גורדון (ול"ג)", מאסף, א (1960), אגרות א–ב, עמ' 537–538; "יהודה לייב גורדון המבקר", מצודה, ז (1954), עמ' 458–459.

9 ראה: חבצלת השרון (ליעל), הערה 7, עמ' 73–99.

10 ראה: ראה: 1858 Leipzig, *Nach Jerusalem*, L.A. Frankl, פראנקל, שהיה מוכר קהילת וינה, 11

עיבוד מורחב, פרידברג הוסיף חרובה על חיבורו של רוקנדורף, ובמקומות שמצא לנכון שנה את המקור. אגב, זו תופעת-קבע בכתבי המחורגמים היהודים בימי ההשכלה העברית, רבים מן המחורגמים סברו, שהם יוצרים-מחדש של הספר שתגמו, ולא רק מחורגמים בין המחורגמים וכו' קהל קוראי עברית, וכעצם מלאכתם ראו חלק מהחליף המחודשת של השפה העברית והחייתיה. ספרו של רוקנדורף בעיבודו של פרידברג נודע לדורות רבים של קוראיהם בשם זכרונות לבית דוד. ספר רכי-כרכים זה חוור ותופס עד עצם היום הזה, לעתים מוך עיבודים וקיצורים נוספים.

לכרך הראשון, שיצא לאור בווארשה בשנת 1893, הוסיף בן-אביגדור דברי-מבוא אלה:

בספר זה אשר הננו נותנים לכם הפעם קוראיהם נכבדים יעברו לפניכם דברי ימי עמנו --- לא באותיות ממות ומספרים יכשים, לא בדברי מחקר והשערה, כי אם בתמונת חיות וקימות --- בסיפורים נעימים ונחמדים למקרא --- מי לא יכיר ויודה אשר סיפורי העם כאלה צריכים להיות ערוכים גם בשפת העם בשפת עבר, השפה האחת המביעה את רוח העם העברי במלואה? ומי לא יכיר חסרון ספורים כאלה בספרותנו העברית, ביחוד למען בני הנוער --- אשר יתאמו עם הלך רוחם, אשר יעוררו בלב בני הנוער את האהבה לעמם ולכל סגולת הרוח אשר לו, אשר יפיתו בקרבם את זיקי הלאומיות --- מי לא יכיר כי דרושים לבני הנוער אשר בקרבנו ספורים כאלה, אשר יקשרו אל עמם אל עברו אל משאת נפשו ועתידותיו הלאומיות?⁴

מאוסטין בוכר היה ככך חמשי-עשרה כאשר הופיע הכרך הראשון של זכרונות לבית דוד, וניתן לשער שקרא בו. אף ייתכן, כי נפלג לידיו ספרי המשכיל קלמן שולמן, מכל-מקום, בארכיונו של שלמה בוכר בבית הספרים הלאומי והאור-ניבטיטאי בירושלים שמורה איגרתו של שולמן אל שלמה בוכר בדבר אחד מהחובותיו ששלח לכוכב. שולמן פעל בחזית רחבה של השכלה יהודית וחזרבר ספרים על תולדות העולם ועל תולדות חכמי ישראל, וכך החלה מן הריי מאנטריקה שפשה בספרות העמים ומן הורצן להעלות את סיפורי-העם ואת רוח

4 כל ההדגשות מופיעות במקור; הפיסחות הן שלי.
5 ראה מכתב מיום 10 באוגוסט 1877 (ארכיון שלמה בוכר שכבת הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, מס' 1311).

החסידיה בפריט, ולשתף בכך אחרים. מוכה יוסף בודיצ'בסקי היה קשור למשפחת בוכר מאז צעירותו, כאשר פנה אל שלמה בוכר וביקש ממנו להיות פטרונו ולסייע ביזו להתקבל ללימודים בגרמניה ולהשיג מלגות למחזיתו.¹³ לא במקרה פנה נכדו של שלמה בוכר אל בודיצ'בסקי וביקש ממנו להעיר את הערותיו על הקבצים הראשונים שהופיעו של סיפורים חסידיים.¹⁴ מאזיטין בוכר ידע על התעניינותו של בודיצ'בסקי במעשייה היהודית בכלל, ובמעשייה החסידית בפרט. מן הסתם ידע, שבודיצ'בסקי פנה בשנת 1903 ללשון ההודות המדוברת, היידיש, וחובר בה סיפורים ומעשיות בלשון העם וברוח העם.¹⁵ לפיכך תחושה, שיש צורך להפיץ סיפורים ומעשיות בלשון העם וברוח העם,¹⁵ לפיכך אין פלא, שבודיצ'בסקי ובוכר שקלו במשותף כיצד לייסד גוף אשר יאסוף את האגרות ההודיות בלשון מקורן וידאג גם לתרגומן.¹⁶ יחזרה מזו, ייתכן, כי בהשפעתו הישירה של בוכר החל בודיצ'בסקי לפרסם בתנופה רכה קבצים של אגרות ומעשיות יהודיות בעברית ובגרמנית. קבצים אלה הם בתחלקם ליקוטים של סיפורים הקרויים לשפת נתינתם הראשונה בכתב, ואילו בתחלקם האחר אינם אלא עיבודים — כלומר, יצירות מחדש — מפרי עטו של בודיצ'בסקי.¹⁷ ברומה לדרכו של בוכר.

גם הקשרים בין שמואל אבא הורודצקי ובין בוכר לא נוצרו רק כדי לסייע לבוכר במפעלו האישי ליצור את הסיפור החסידי מחדש: השניים יזמו ותכננו במשותף "ארכיון לתורת החסידות הכעש'שית", ובשנים 1935–1938, עד למכתב של בודיצ'בסקי אל שלמה בוכר שמורים בארכיון שלמה בוכר שבכתב הספרים הלאומי האוניברסיטאי בירושלים. בתקן 218 שמורה גלייה מ-18 בדצמבר 1890, שבה מבקש בודיצ'בסקי משלמה בוכר לסייע ביזו להתקבל בכתב-המודש לרבינו בברסלאו ולשלוח לשם המלצה. במכתב נוסף משלוחי השנה הזויה (י"ג בכסלו תרנ"א) הוא מבקש המלצה לקבלתו ולקבלת מלגה ולהפנותו לאזורים ה"ד בחלל, הדיקטור לוי ופרץ גרץ ראו לציין, שבודיצ'בסקי, שבא ממזרח ארופה ללא שום תעודות, היה מעוניין בהמלצה בוכר כדי שיוכר כתלמיד-חכם שלמד בישיבה, ועל-כן היה פטור מהצגת תעודות על השכלתו. במכתב אחר באותו חתן, שנכתב ביזם י"ט באייר תרנ"ג (1893), מבקש בודיצ'בסקי המלצה לקבלתו ללימודים בברלין, ובגלויה ללא תאריך (על-פי חותמת החזאי היא משנת 1894) מספר בודיצ'בסקי לשלמה בוכר, שהתקבל כתלמיד שלא מן המניין בברלין.

13 מכתב של בודיצ'בסקי אל שלמה בוכר שמורים בארכיון שלמה בוכר שבכתב הספרים הלאומי האוניברסיטאי בירושלים. בתקן 218 שמורה גלייה מ-18 בדצמבר 1890, שבה מבקש בודיצ'בסקי משלמה בוכר לסייע ביזו להתקבל בכתב-המודש לרבינו בברסלאו ולשלוח לשם המלצה. במכתב נוסף משלוחי השנה הזויה (י"ג בכסלו תרנ"א) הוא מבקש המלצה לקבלתו ולקבלת מלגה ולהפנותו לאזורים ה"ד בחלל, הדיקטור לוי ופרץ גרץ ראו לציין, שבודיצ'בסקי, שבא ממזרח ארופה ללא שום תעודות, היה מעוניין בהמלצה בוכר כדי שיוכר כתלמיד-חכם שלמד בישיבה, ועל-כן היה פטור מהצגת תעודות על השכלתו. במכתב אחר באותו חתן, שנכתב ביזם י"ט באייר תרנ"ג (1893), מבקש בודיצ'בסקי המלצה לקבלתו ללימודים בברלין, ובגלויה ללא תאריך (על-פי חותמת החזאי היא משנת 1894) מספר בודיצ'בסקי לשלמה בוכר, שהתקבל כתלמיד שלא מן המניין בברלין.

14 ראה: מ"ט בוכר, חילופי אגרות, א: 1897–1918, ירושלים תשמ"ב, אגרות 132, עמ' 224–225.

15 ראה: לחובר (לעיל, הערה 3), עמ' 76.

16 ראה: חילופי אגרות (לעיל, הערה 14), א, אגרות 148, עמ' 236–237.

17 ראה: ג' אלקשי, "בן-גוריון (בודיצ'בסקי), מיכה יוסף", אנציקלופדיה עברית, ט, ירושלים תש"ח, עמ' 66.

ראוי להעיר, כי משכיל כמו שלמה בוכר ללא ספק החזיק בספרייתו לא רק את ספרו של פראנקל במקורו הגרמני, אלא גם רבים מן הספרים הגרמניים שהופיעו בסמוך לו בגרמניה כחלק ממפעל ה"ליטראטורפערקיי". מנחתו המוצהרת של מפעל זה היחה פופולאריאציה בלשון הגרמנית של הספרות העברית ושל ההיסטוריה היהודית לשם החיזקתן בתודעתם של משכילי ישראל בזמן החדש. בראש פעולה ספרותית זו, שפרחה בשנים 1856–1874, עמד לודוויג פיליסטין. איש מופלא זה גייס אישים רבים שיתרמו חן מפרי עטם הן מהמשפחה הצ'כוברית. פיליסטין עצמו החל בשנת 1843 לפרסם בגרמנית סיפורים היסטוריים יהודיים בקבצים ששמש שרדן, ומובן, שמטרתו היחה דידיאקטית. אין זה מקרה, שסיפוריו משכו מתרגומים עבריים רבים מקרב המשכילים, ששאפו להחיות את של תרבות ישראל בעברית.¹²

מן הונאמר לעיל עולה, שפעולתם של המשכילים היהודים בגרמניה בתחילת רוח האומה ותרכותה זכתה להד ולחיקוי בקרב המשכילים העבריים במזרח אירופה. ספריהם של אלה ושל אלה גדשו את ספרייתו של שלמה בוכר בלבוב, ועליהם התחנך מארטין בוכר הצעיר, למותר לציין, שדבורי נועדו לשקף את כוחה של הרומאנטיקה היהודית כחלק מן התהליך הכללי של עליית הרומאנטיקה, ועמה ספרות לאומית ועממית.

לפיכך ניתן להניח, כי בצעירותו ספג מארטין בוכר ספרות יהודית משכילית, שאחד ממאפייניה היה החיזקת האגרות על גיבורי העם, במגמה להביא את תמצית רוח האומה והחינוחה לפני הקוראים הצעירים.

אין חימה אפוא, שגומשכו כמותו אל התרבות הגרמנית, כשם שאין ספק, שקרא בהתמדה לא רק את ספריהם, אלא גם את כתבי-העת של המשכילה העברית. קשריו של מארטין בוכר עם בודיצ'בסקי והורודצקי לא נרקמו רק כדי לסייע לבוכר להגשים את מפעל חייו: יצירתו מחדש של הסיפור החסידי. מארטין בוכר, כמזוה כבודיצ'בסקי וכהורודצקי, חש חובה לאומית וביקש להשתתף בתהליך החיזקתה של הספרות העממית היהודית בכלל, ושל הספרות העממית

וסע לירושלים כדי לעזור בייסוד בית-התלמודים על-שם ל'מלך ספר מסעותיו וכן להד רב וקרוב לפוסטמו בגרמנית תורגם לאנגלית: London 1859. *The Jews in the East*. שם ראה-ימין יצא בווינה תרגומו לעברית ושמו ירושלימה.

12 דיון נרחב על עניין זה ראה: ג' קוסל, ספר וסופר, תל-אביב תשל"ה, "ספר בותבות שוראל במערב" (לתולדות ה"ליטראטורפערקיי"), עמ' 25–34, ובמיוחד עמ' 30–31.

פעולתו של כוכב לא היתה אפוא אלא חלק מפעילות נמרצת של משכילים יהודים, פעילות שבוכר הכיר אותה ומין הסתמ ראה את עצמו חלק ממנה. עם זאת ייתכן, שבוכר לא הכיר את התוספת הענקית לאגדה היהודית שפרסם לוי גינצבורג בספרו *The Legends of the Jews*. הספר יצא לאור בשנת 1909 באנגליה בשבעה כרכים, שנכתבו במקורם בגרמנית, והנוייטה סאלד תרגמה אותם לאנגלית, אבל מותר להניח, שבוכר אכן קרא את דבריו של מ' בן-יהויקאל, ויצא לכוב. על מהות החסידות, ובהם שבתים מופלגים לאגדה החסידית,²¹ דברים שקיובלו חיזוק באוסף סיפורי המעשיות הגדול ספר המעשיות, שפרסם בן-יהויקאל בשנים 1925-1929 בתל-אביב בעידודו של ביאליק. כוכב מן-הסתם גם הכיר את כרכי המעשיות היהודיות מדרור דור, שהוציאים לאור מ' לפסטר בשנת 1929 בתל-אביב.

ראשית פעולתם של כוכב ושל חכריו המשכילים היהודים לא עברה ללא ביקורת. המבקר השנון שיי' איש הורוויץ²² ייחד חלק גדול ממאמרו "החסידות וההשכלה"²³ נגד המתלהבים ומאפסים את אגדות ומעשיות החסידים.²⁴ וכרכריו:

באים עכשיו מעריצי החסידות ומוציאים "פנינים" (כאילו אין למצוא פנינים כאלו בלוקטים בודדים פה ושם גם בסיפורי אלף לילות ובבא גינה) ומראים לנו באצבע עד היכן גדל כח היצירה של החסידים ועד היכן גדלה השפעתה לתחיית העם הישראלי ולהתחדשותו [הההגשה במקור] — זיגן. אבל החסידות הלא לנו עניינו היא, קרוב לזמננו נכתבה ונושאי תורתה הלא אתנו הם. כלום איזה צורך יש לנו לדרוש אותה במ"ט פנים בשעה שאנו כולנו יודעים אותה פשוטה כמשהיה? [הההגשה במקור].

21 דברים שכתב בשבח האגדה החסידית, המסקמת את רוח החסידות וקסמה לרבים, ראה: מ' בן-יהויקאל, "למהות החסידות", השל"ח, יז (1906), עמ' 219-230, ובפירוט עמ' 230-226.

22 ראה עליו: S. Nash, *In Search of Hebraism — Slat Hurwitz and His Polemics in the Hebrew Press*, Leiden 1980.

23 באתריית התרבות העברית, וראה שם על-פי השם Baber במספרת. ראה: שיי' איש הורוויץ, "החסידות וההשכלה", העתיר, ב (תרפ"ג), עמ' 29-84, ובמיוחד עמ' 49 ואלף. שי' דוכובר והשפע עמקיות מליטתו של איש הורוויץ וכתב אף הוא דברים ברוח בקורותיו; ראה: "מבוא לתולדות החסידות", העתיר, ג (תרפ"ג), עמ' 102-73.

24 דבריו של איש הורוויץ על האגדה ועל מאספי האגדה החסידית נרשפו תחילה בנוסח שונה; ראה: "החסידות תורת החוקים", האשכול, ט (1909), עמ' 41-54; עמ' 54-58 הוסיף העורך ע' גנצביג את הערתו.

עלייתו של כוכב מגרמניה, שקד הורודצקי על טיפוח הארכיון. מפעל זה היה עיקר פרנסתו של הורודצקי בשנים אלו, וכוכב הוא שזאג, שהוצאת שיקן חממן זאת.¹⁸ כלל של דבר, נסיונותיו של כוכב ליצור מפעלים משותפים עם בודוצ'ביסקי, הורודצקי וענתון מעידים על האחריות האומית שהרגיש ועל התחשטו, שאינו פועל רק למען קהיל קורואים יהודי-גרמני משיכיל ומתכולל ולמען קהיל קורואים שאיננו יהודי, אלא גם למען הקהיל היהודי הרחב, הרוצה לשמר את נכסיה הספרות של העם היהודי ולהשתמש בהם ורקוק לארגון ממוסד כדי לאסוף ולסדר את יצירות הספרות לתועלת הדרווח שבימינו ולעתיד לבוא.

ללא ספק ידע כוכב על פעילותם היוצרת של ביאליק ורובניצקי, שהוציאו בשנת 1908 את הכרך הראשון של ספר האגדה בקוראקוב, וללא ספק גם קרא את המאמר "לכנסתה של האגדה העברית" שפרסם ביאליק בשנה החזיא בעתון השל"ח.¹⁹ גם אין להניח, שבוכר לא ידע על "יסוד המאסף ושומות כדרי ביאליק, דודיאנוב²⁰ ורובניצקי, שייחדו ל"דברי זכרונות, אנתוגרפיה ופולקלור", וכמה כרכים ממנו נרמפו מאז פרסום הכרך הראשון בשנת 1918 באודסה.

18 תליפת-המכתבים שמורה בארכיון מארטין כוכב שבכית הספרים האומי והאוניברסיטאי בירושלים, תיק 305.16.18.19, בתיק מ/82119/2 שבארכיון "גנוים" של אגודת הספרים העבריים בישראל, בתל-אביב, מצאתי בתמי"ד במכתובת-כתיבה של זכרונות הורודצקי עם חיקונים בעט. המספר מספר, כי בשנת 1935, אחרי קבלת חוקי נירובנה, היו לו קשיי פרנסה, ובהמשגלותו של כוכב קיבל עבודה בהוצאת שוקן בהכנת הארכיון לתולדות החסידות וחורחה. הורודצקי מעיד שם, שחלק מעבודתו עשה בספרייה שיקן בירושלים, וראה גם: שיי' הורודצקי, זכרונות, תל-אביב 1957, עמ' 139. חיפשיי בספרייה שיקן יאת פיר עבודתה, אך לא מצאתי, ואילו בחינים שלא מרנו חוריקי שבארכיון "גנוים" מצאתי טיוטות קטועות לחיבור. אני מודה לעובדים של ארכיוני שיקן ו"גנוים" על עזרתם.

19 ראה: ח'ג ביאליק, "לכנסתה של האגדה העברית", השל"ח, יט (1908), עמ' 19-24. ראוי להערך כאן על עבודת-חלוך שקדמה לעבודת ביאליק ורובניצקי, זו של י"מ לבני, שחזם רבות לספרות העברית לילדים ולבני-הנעורים בכלל, ולהפעת האגדה בניסוח מחודש בפנים. זאת עישה החל בשנת תרנ"ח, בשתפו פעולה עם בן-אביגדור, שהעמיד את הוצאת הספרים "השחר", לרשות מפעל זה. ספרו של לבני, כל אגדות ישראל, יצא לאור במהדורות רבות מאז והפך לספר מקובל כמנהג לבני מצוה, לשונו עברית מקראית, שכן לבני עיבד את לשון חז"ל, שבה נכתבה ונרשפה האגדה במשך דוריי-דורות, ללשון סיפורי המקרא. ונחתו חיטה, שכן ייטיב לקרב את האגדה אל כל הקוראים הצעירים, שהחמת כולת המקרא, ועלילות גיבוריי החתכבו עליהם, על לבני ראה: ג' קרסל, לקסיקון הספרות העברית בדרווח האחרונים, ב. תל-אביב תשנ"ז, עמ' 170-171.

20 אלתר דודיאנוב עסק, כידוע, באיסוף הכדחת החסידות היהודיים. מהדורות מורחבת בשלושה כרכים ראה: ספר הבדיחה והחידוד, תל-אביב 1935.

העמיקה ביותר היה ונשאר כל ימינו הקהיל העברי והשפה העברית וספרותה. אכן, צדק איש הורוויץ: היה גם היה שוק טוב לספרות המעשיות שאספו והדפיסו בוכר ומשכילים יהודים אחרים, ואולם, ציפור הקוראים היהודי לא שעה לעצת איש הורוויץ.

כל הברדק את תולדות הספרות החסידית ייווכח לדעת, ששני סוגיה העיקריים — ספרות הורדות וספרות המעשיות — צמחו מן הספרות שבעל-פה. הד של הדרשה המועברת בעל-פה אפשר למצוא בספרו האוטוביוגרפי של שלמה מילמן, המספר על פירושים קצרים וקולעים ששמע מפי חסיד צעיר, מן-הדחתם תלמידו של המגיד ממזריטש.²⁷

אלא שדומה, כי הפירושים והדרשות לא זכו לחיים כה ארוכים בעל-פה כמו סיפורי המעשיות, שרופו וטופחו במרוצת הדורות, עד ימינו אלה. דוגמה יפה היא עדותו של עגנון, המספר, כי בהיותו בבת מארטיץ בוכר בגרמניה גילה לראשונה, כי למרבית הסיפורים החסידיים ששמע בעל-פה בכתו כבוטשטאטש שבפולין כבר היו גירסאות כתובות, ואף מודפסות:

פעם אחת כששבתי אצל בוכר ודיברנו על החסידות סיפרתי לו סיפור אחד. לאחר שסיימתי את סיפורי הציא בוכר מחברת ונסתכל בה ונטל ספר שאינו מכוון והראה לי את הסיפור בדפוס. כך ברוב הסיפורים שסיפרתי לו. מול היה לי לגבי החולות שאמרתי לפני שהרבה מתן לא היו ידועות לו כל כך או ידועות לו בנוסח אחר. בוכר רשם היה כל סיפור שמצא באותם ספרים של סיפורי מעשיות וכן כל נוסח ונוסח, ובר מעין זה חדש היה בעיניי --- עד לאותו יום לא ידעתי שיש קבצים כל כך הרבה לסיפורי מעשיות של חסידים, שאני הכרתי את הסיפורים מתוך השמיעה, רק את החולות ידעתי מתוך הספרים.²⁸

ראוי לדייק בקריאת דבריו של עגנון, שכן משמעם, שרק את החולות שסיפר לכובר קרא בספרים, ולא למד אותן ממסורות בעל-פה. פלאותו של עגנון היא אפוא על קום גרסאות כתובות ומודפסות של סיפורי המעשיות, שסבר לתזמן, שהן חיות אך ורק בתודעת מספריהן ושומעיהן, שכן הכיר אותן רק משמיעה. הברדק את תולדות הדפסתה של ספרות-ההורש החסידית ואת גלגולי הפצתה

— ז"ע] איזה ערך יש בשכלנו [ההודגשה במקור. — ז"ע] לכל הפשטות הזו וכצורה טלואה ומטולואה [ההדגשה שלי. — ז"ע] כזו שאנו מוצאים בתורות החסידים בשעה שלנו כבר יש אפשרות ללמוד את השפיעותימוט עצמו מתוך כלל ראשון ולפנים את הרגשות הפיזיות שלנו מתוך יפיעותם של המשוררים הקלאסיים? השאלה הזו אינה מעניינת ואינה מעסיקה את המופרים החודשים של החסידות, שהרי בשוק יש עכשיו דרישה הגונה לסחורה זו של געמיסטאונדוסטרטע.²⁵

כל הקורא את דבריו של איש הורוויץ בעיון ייווכח לדעת, כי אנשים כמו כן-יחזקאל וכובר היו הכתובת להקפתו הקשה, וכמוהו בוכר, שאכן סבר, כי הספרות שאסף ועיבר חשמש מקור להתחדשותו הרוחנית של העם היהודי. בעור שאיש הורוויץ ראה רק טלואים של ספרות שיצאו מידי בעלי רוח נמוכה, ראה גם בוכר טלואים, אלא שראוי היה — לדעתו — לתופס מחדש, כדי שהורות הגדולה המפעמת אותם תתגלה במלוא עוצמתה.

על-פי ניסוח דבריו הגיל של איש הורוויץ היינו יכולים לטעות ולהניח, לכאורה, כי אדם זה התמכח לספרות עמו ולהחייאת תרבותו, ולטעמו אין להחאמן ולחפש רוחניות ופיט בשברי הספרות החסידית, שעה שאפשר למוצאם כשפע בספרות העולם, גם בהגות וגם בשירה. אבל כל העוקב אחר כתיבתו של איש הורוויץ ועבודתו הספרותית יסיק הן על-סמך דקוותו בשפה העברית ושכלולה מעשי דריו הן על-סמך נושאי כתיבתו, המותקת גם היום, על יוצרים יהודים גדולים כמו בחיי אכן פקודה ויהודה הלוי.²⁶ שאיש הורוויץ ראה את עצמו, ממש כמו בוכר, עבד נאמן של החייאת התרבות והספרות היהודית. יתכן, כי בהיותו ראציונאליסט סירב איש הורוויץ להסכים עם הגל הרומאנטי הניאר-חסיד ו לעודדו, גל רומאנטי שכתביו כונו לימים על-ידי כרוך קורצווייל בשם Best Sellers. אולי גם אחזה באיש הורוויץ קנאת סופרים, המרכה הכמה רק כפנתמלים, בשבתו כגרמניה אמנם סגר לתרבות העולם, אך בניגוד לכובר מעולם לא נטמע בשפה הגרמנית או בתרבות הגרמנית, וקהל קוראיו ומרשא התעניינותו

184-183

26

25 בחרתי בנוסח שטרפס בקובץ האשכול. באשר להבדלים, השווה בין האשכול, ט (1909), עמ' 42, ובין העתיד, ג (תפ"ג), עמ' 50. ראוי לציין, שעל-אף המחלוקת בענין החסידות העירך בוכר את איש הורוויץ מאור. ראה: נאש (לעיל), הערה 22, עמ' 183-184.

26 דיון נרחב ראה: ש"י איש הורוויץ, "דכנו בחיי וספור תוכת הלבכות", המקופה, י (תפ"א), עמ' 224-282. כן ראה: תה"ל, תורת חובות הלבכות, ברלין 1922. איש הורוויץ הוציא מן החובר "הוצאה תמציתית עם מבוא ותערה" וראה מאמר: "התורה הלי", העתיד, א (תפ"ג), עמ' 47-99.

רבי משה הלוי מפאשאן

מאת

אמנון נצר

א. הרקע הכללי

פרס הוא מדינה שבה קבור אימאם אחד מתוך שנים-עשר האימאמים של השיעים, הלוא היא האימאם השמיני עלי-ד'ווא, הקבור בעיר מְשְׁהַד שבצפון-מזרח פרס. ואולם, כרוחבי פרס פזורים אלפי קברים קדושים השייכים בחלקם הגדול לכני משפחת האימאמים וצאצאיהם. למקומות הקדושים האלה קוראים "אמאנקזארה", כלומר, בן האימאם או צאצא האימאם. ניתן לומר, שכמעט אין יישוב בפרס ללא אימאמואדה או ללא קבר של קדוש כלשהו. יש גם משיינות, סלעים או עצים קדושים שקדושתם באה להם מקדושו זה או אחר או מן הנסים שהתרחשו במקומות אלה. גם ייתכן, שאחרים קדושים אלה שרדו מן ההקופה הפדרה-איסלאמית ולימים "התאסלמו".

היהודים נתלו באילנות גדולים, כלומר, הלכו אחרי דמויות מן התנ"ך, לדוגמה: מקום הנמצא כ־30 ק"מ מדרום לאיצפהאן נקרא "שרח כח אשר", כי ליעת יהודי פרס נהגה לבקר שם נכדתו של עקב אבינו. מקום קדוש אחר נמצא בג'לְרֶד, כ־70 ק"מ מצפון לטהראן. המקום קדוש משום שלפי אמונת היהודים יש קשר תת-קרקעי בין בית-הקברות היהודי של גיליאוד ובין ירושלים. קברי קדושים אחרים הם הקברים המיוחסים לאסתר ולמרדכי בהמדאן,² הקבר המיוחס לנביא חבקוק בעיר הוּיֶרְפָּאן שמדרום-מערב להמדאן והקבר המיוחס

ייורכא לדעת, כי החסידים מעולם לא החשיבו במיוחד את הספרות הכתובה הזאת, וגם לא הקפידו בלימודה ובשימורה.²⁹ אדרבה, דווקא לסיפורי המעשיות היה מעמד ראשון במעלה בקרב החסידים, ובראש ובראשונה כחור ספרות חיה, כלומר, בחור ספרות שבעל-פה. מכאן, שכובר אכן הוגיש נכונה, כי לימוד המעשיות החסידיות יטלול את הדרך להבנת רוחה של התנועה החסידית. זאת ועוד, עד כה לא עמד איש מן החוקרים על העובדה, שהדפסתן הנומרת של המעשיות החסידיות משנות השישים של המאה ה־19 לא היתה אלא היענות לדרישות האופנה הספרותית שרווחה בקרב המשכילים היהודים לפרסם את סיפורי-העם בדפוס כביטוי של רוח העם. במועד או שלא במועד אימצו אפוא מקבצי סיפורי החסידים ומדפיסיהם דגם חינוכי משכילי לשם הרחבת הקשר ללמודשה היהודית והעמקתו.³⁰

29 ראה: Z. Gries, "Hasidism — The Present State of Research and Some Desirable Priorities", *Munem*, XXXIV (1987), p. 104; p. 107, n. 11

30 ש' שטפער הפנה את תשומת-לבי לזיכור הרוקטור של ג'ייקובסון: D. C. Jacobson, "The Recovery of Myth — A Study of Rewritten Hassidic Stories in Hebrew and Yiddish, 1890-1910", University of California, Los Angeles 1977

רבינו — ולכן גם לא ציין — כי יש היסטוריה ארוכה של עיצוב הסיפור החסיד מחדש וכל ההיסטוריה לאמתה היא דווקא של רומאנטיקה משכילית, שהשפיעה על מאספיהם של סיפורי החסידים ומדפיסיהם במחצית השנייה של המאה ה־19. אין זה מקרה, שאיש הפעילים בהדפסת הסיפורים האלה הפגנת היה מ' הרוקטור פורתמין, שאישיותו כבן למשפחה מיוחסת מקרב חסיד תב"ד, ואחיינו כמשיכיל ברוך לחלוטין. כי בחור איש תב"ד קלט גם סיפורים כשלעצמם וגם מודעות לחשיבות הסיפור לעיצוב התודעה החסידית המשתתפת ולביטוי היסטוריה חסידית. לא פחות מכך למד מאנשי תב"ד את הדגמים של כתיבה היסטורית ושל איסוף כתבים "היסטוריים", שחיקה את הדגמים המשכיליים. גם דן וגם נגאל לא שמו לב לעניין זה. ראה: ז' דן, הסיפור החסיד, ירושלים תשל"ה; ג' נגאל, הסיפורות החסידית, ירושלים תשמ"א, וראה גם הערות במאמרי התוכן (לעיל, הערה 29), עמ' 101-103. כן ראה: ז' גריס, "ירי ישראל כן שבת מקוונתי (פירושיו למסכת אבות)", בחור הקובץ; ש' אשינגר, תי שמורקן, ר' אליאור רי ברטל (תורכים), החסידות כפולין מן החלוקות ועד מלחמת העולם הראשונה, ירושלים (כדפוס), זה עתה הופיע עיבוד חיבור הדוקטור של ג'ייקובסון בצוות ספר, אלא שאין בספר זה שום תוספת על הנאמר בחיבור הדוקטור, והביקורת שלילת בעיני עומרת. ראה: D. C. Jacobson, *Modern Midrash — The Retelling of Traditional Jewish Narratives by Twentieth Century Hebrew Writers*, Albany (N. Y.) 1987.

1 ראה: ש' סורודי, "המקומות הקדושים של יהודי פרס", ערות ישראל, ב, בעריכת א' שטאל, תל-אביב 1979, עמ' 257-263.

2 ראה: א' נצר, "קברות אסתר ומרדכי בעיר המדאן שבארצות", ישראל — עם וארץ, א (תשמ"ד), תוכרת 19, עמ' 177-184.

האוניברסיטה העברית בירושלים

המכון למדעי היהדות

הפקולטה למדעי הרוח

מחקרי ירושלים

בפולקלור יהודי

יא-יב

בעריכת

גליית חזן-רוקם

חמר אלכסנדר

סדרת חש"ז

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית

מועצת המערכת:

ירושב-ראש: דב נוי

דן בך-עמוס, יששכר בך-עמי, אולגה גולדברג, יוסף דן,
עלי יסף, דימיטרי סגל, אמנון שילוח, עליזה שנהר

אלמן סוסני ג.

084 441 נוסני

ציוטת בא

עורך לשוני: ראובן אשל

מוכרת המערכת: דינה שטיין